

พระอภิธรรม ๗ คัมภีร์

แปล

เจ้าภาพพิมพ์เป็นอนุสรณ์

ในงานฌาปนกิจศพ

นางแหวน ช่างสาคร

เมรุวัดบางขวาง จ. นนทบุรี

๑๕ พฤษภาคม ๒๕๑๙

294.3183

พ415ท

#8485

พระอภิธรรม ๗ คัมภีร์

แปล

เจ้าภาพพิมพ์เป็นอนุสรณ์

ในงานฌาปนกิจศพ

นางแหวน ช้างสาทร

ณ เมรุวัดบางขวาง จ. นนทบุรี

๑๕ พฤษภาคม ๒๕๑๙

เลขหมู่

201.383
พ 152

เลขทะเบียน

006231

คำนำ

นางลำไย ช่างสาทร ได้ปรารถนาการฉาบปกิฉพนางแหวนผู้
มารดา ต้องการจะให้หนังสือสำหรับแจกแก่บรรดาแขกผู้เยี่ยมเกียรติที่มา
ในงาน ได้มอบให้ข้าพเจ้าจัดหาหนังสือที่จะพิมพ์เพื่อแจกแก่บรรดาผู้
เกียรตินั้น ข้าพเจ้าได้นึกหาเรื่องที่พอสมควรที่จะพิมพ์ขึ้นให้เป็นเรื่องที่
เหมาะสมแก่ผู้อ่าน เพราะถ้าหนักนัก ก็อ่านยากเข้าใจยาก และทำให้
ผู้อ่านเบื่อหน่าย ถ้าเล่มใหญ่หนัก ก็มักจะอ่านไม่จบ จึงนับว่าเป็นเรื่อง
ยากลำบาก ยากที่จะทำให้พอเหมาะได้ จึงได้นึกถึงเรื่องงานศพเมื่อมี
ใครตาย ก็มักจะมีผู้ไปเยี่ยมศพและฟังพระสวดพระอภิธรรม บางท่าน
ก็มีญาติมาก ผู้ฟังสวดก็มากพระก็สวดไป ผู้ไปเยี่ยมศพก็ฟังกันไปพอ
เป็นกิริยาบุญ คือนั่งประณมมือฟัง บางท่านก็ฟังไปพลางคุยกันไปพลาง
เพราะฟังไม่รู้เรื่อง หรือไม่สนใจฟังเป็นต้น

ข้าพเจ้าประสงค์จะให้ผู้ฟังรู้เรื่องในพระอภิธรรมที่พระท่านสวด
จึงรวบรวมและขอให้ท่านเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร วัดบวรนิ-
เวศวิหาร ช่วยตรวจและแปลให้ รวม ๗ คัมภีร์ แล้วพิมพ์ขึ้นสำหรับ
แจกในงานนี้ และหนังสือเล่มนี้เคยพิมพ์มาครั้งหนึ่งแล้ว แต่หมดไป
จึงได้ชำระและนำมาพิมพ์ใหม่

แท้จริงเรื่องของอภิธรรมนี้ เป็นเรื่องที่น่ายกย่องมาก ท่าน
ได้กล่าวว่าเป็นธรรมชั้นละเอียดและชั้นสูง รวม ๗ พระคัมภีร์ คือ

๗

สังคณี ๑   วิงศ์ ๑   ธาตุกถา ๑   ปุคคลบัญญัติ ๑   ยมก ๑
ปฏิฐาน ๑   พระอาจารย์ได้นำมากล่าวไว้เป็นหัวใจ   เรียกว่าหัวใจ
พระอภิธรรม ๗   คัมภีร์ว่า ส. วิ. ธา. ปุ. กะ. ยะ. ปะ.   เลยกลายเป็น
ของขลังไป   แต่ข้าพเจ้าไม่ได้มุ่งถึงเรื่องขลัง   มุ่งแต่เรื่องที่จะยัง
ประโยชน์   คือความรู้ในเรื่องธรรมะเท่านั้นแล   อันเป็นประโยชน์ที่
มุ่งหมายในที่นี้

พระญาณวโรดม

วัดบวรนิเวศวิหาร

๒ พฤษภาคม ๒๕๑๙

นางแหวน ช้างสาตร

ชาติ ๒๔๒๙

มิตะ ๒๕๑๙

ประวัติย่อ

นางแหวน ช้างสาทร เป็นธิดาคนโตของนายพลอย และนางพัน
เกิดที่บ้านเหนือคลองบางขวาง อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี เมื่อ
วันแรม ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ ปีกจอ พุทธศักราช ๒๔๒๙ มีพี่น้องร่วม
บิดามารดา คือ

๑. นางแหวน ช้างสาทร
๒. นางหนู จินอิม (ถึงแก่กรรม)
๓. นายแปลก พลอยไพพรรณ

นางแหวน ช้างสาทร เป็นกำพร้าบิดามาตั้งแต่เยาว์วัย ต้องอยู่
ในความอุปการะดูแลของอุบาสิกาน้อย ผู้เป็นป้า ต่อมาได้ทำการสมรส
กับนายสาย ช้างสาทร ครั้นแล้วจึงได้ย้ายไปอยู่ที่บ้านปากแม่น้ำอ้อม ตรง
ข้ามกับตลาดขวัญ จังหวัดนนทบุรี มีบุตรธิดาด้วยกัน ๕ คน คือ

๑. นางลำไย ระงับภัย
๒. ชาย (ถึงแก่กรรมในครรภ์)
๓. นายสมบุญ ช้างสาทร
๔. นายสนั่น (สูญหายไป)
๕. นายสิงห์ ช้างสาทร

๗

นางแหวน ช่างสาทร ตั้งแต่ได้สมรสอยู่ร่วมกันมากับนายสายแล้ว
ได้ช่วยกันประกอบอาชีพทำสวน มีความขยันหมั่นเพียร รู้จักเก็บงำ
ทรัพย์สินที่แสวงหามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร รู้จักใช้จ่ายใช้สอย ทั้ง
รู้จักสงเคราะห์คนที่ควรสงเคราะห์ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่คนที่ควรเอื้อเฟื้อ
และรู้จักคบคนที่ควรคบ มีจิตใจไมตรีต่อเพื่อนบ้านเรือนเคียง มีจิตใจ
มากไปด้วยบุญกุศล ได้ร่วมกับสามีบริจาคทรัพย์สร้างถาวรวัตถุขึ้นไว้
ในวัดบางขวาง เป็นจำนวนไม่น้อย มีโบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ
และหอระฆังเป็นต้น ประกอบด้วยมีจิตใจเป็นกุศลเลื่อมใสในบวรพระ
พุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่งเสมอมา

เมื่อนายสาย ช่างสาทร ผู้สามี ได้ถึงแก่กรรมลงเมื่อปี ๒๕๐๖
ก็ได้ย้ายมาอยู่ที่ซอยเรวดี ถนนติวานนท์ โดยอยู่ร่วมกับนางลำไยลูกสาว
คนโต และหลานสาว ต่อมานางแหวนเริ่มชรา สุขภาพไม่แข็งแรง
จึงได้ไปเชิญนายแพทย์ให้มาตรวจรักษา และนายแพทย์ก็ได้ให้การตรวจ
รักษาเป็นอย่างดี ตลอดเวลา ๑๐ ปีเศษ และเมื่อปี ๒๕๑๖ ได้หกล้ม
ลง จนไม่สามารถจะเดินได้มาเป็นเวลา ๓ ปีเศษ ถึงเช่นนั้นก็ตาม
นางแหวนแม้จะถูกความเจ็บไข้เบียดเบียนมาโดยตลอด ก็ยังเป็นผู้มีสติ
มั่นคง ไม่มีอาการหลงใหลเลย จนทำให้ลูก ๆ คิดกันว่า นางแหวน
คงจะมีอายุยืนไปได้อีกนาน แต่แล้วเมื่อถูกความเจ็บไข้เบียดเบียนมาก
ขึ้นจนไม่สามารถที่แพทย์จะเยียวยารักษาให้หายได้ ถึงสัปดาห์สุดท้ายได้
เริ่มรับประทานอาหารน้อยลง และได้ถามธิดาว่า เมื่อไหร่จะถึงวันพระ ให้นำ
เงินไปถวายวัดบางขวางเป็นมูลค่า ๕๐๐ บาท และสั่งกำชับว่าให้รีบไป

ประเดี๋ยวจะไม่ทัน ทำให้บุตรีตาต่างพากันตะลึงงงวยไปตาม ๆ กัน
 นี้เป็นข้อที่ยืนยันถึงข้อที่มัสติคัมในทางพระพุทธศาสนา ต่อจากนั้น
 ก็มีไต่ส่งอะไรอีกเลย พอถึงเวลา ๐๙.๐๐ น. ซึ่งเป็นวันพระสิ้นเดือนยี่
 ตรงกับวันที่ ๓๑ มกราคม ๒๕๑๙ ก็ถึงแก่กรรมลงด้วยความสงบ ท่าม
 กลางแห่งบุตรีตาผู้พยาบาล รวมอายุได้ ๘๙ ปี

รูป ชีร์ติ มจฺจัน นามโคตฺตํ น ชีร์ติ

รูปของสัวผู้ตองตาย ย่อมย่อยยับแตกสลายไป แต่ส่วนชื่อและ
 โศทรยังเหลือปรากฏอยู่ไม่สูญหาย.

พระอภิธรรม^๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส. (๓)

๑. ธมฺมสงฺคณี

กุสลา ธมฺมา. ธรรมทั้งหลายเป็นกุศล, คือ ไม่มีโทษอัน
บัณฑิตติเตียน, มีสุขเป็นวิบากต่อไป.

อกุสลา ธมฺมา. ธรรมทั้งหลายเป็นอกุศล, คือ มีโทษอัน
บัณฑิตติเตียน, มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป.

อพฺยาคตา ธมฺมา. ธรรมทั้งหลายเป็นอพฺยาคฤต, คือ ท่าน
ไม่พยากรณ์ว่า เป็นกุศลหรืออกุศล, คือเป็นธรรมกลาง ๆ.

กตเม ธมฺมา กุสลา. ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลเป็นไหน ?

ยสมฺมึ สมฺเย. ในสมฺยโต.

กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อฺปฺปนฺนํ โหติ. จิตเป็นกุศลอันหยั่งลง
สู่กาม ย่อมเกิดขึ้น.

โสมนสฺสสหคตํ ฅานสมฺปยุตฺตํ. เป็นไปกับโสมนัส ประกอบ
พร้อมด้วยฅาน.

รูปารมฺมณํ วา. ปรารภอารมณ์ คือรูป, หรือมีรูปเป็นอารมณ์บ้าง.

๑. สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร แปลไว้ ตั้งแต่เป็นพระเปรียญ
แปลเป็นไปในทำนองอธิบายย่อ ๆ พอเป็นทางกำหนด ถ้าแปลเท่าศัพท์จักเข้าใจยาก บางตอนอาจ
ไม่เข้าใจก็ได้.

สตุทธารมมณํ วา. प्रारणारमणं คือเสียง, หรือมีเสียงเป็น
 อารมณํบ้าง.

คนุซารมมณํ วา. प्रारणारमणं คือกลิ่น, หรือมีกลิ่นเป็น
 อารมณํบ้าง.

รสารมมณํ วา. प्रारणारमणं คือรส, หรือมีรสเป็นอารมณํ
 บ้าง.

โผฏฐัพพารมมณํ วา. प्रारणारमणं คือโผฏฐัพพะ สิ่ง
 กายถูกต้อง, หรือมีโผฏฐัพพะเป็นอารมณํบ้าง.

ธมฺมารมมณํ วา. प्रारणारमणं คือธรรม, เรื่องที่เกิดแก่ใจ,
 หรือมีธรรมเป็นอารมณํบ้าง.

ยํ ยํ วา ปนารพुण. प्रारणारमणंใด ๆ บ้างก็ดี.

ตสฺมिํ สมเย. ในสมัยนั้น.

ผลุโส โหติ. ความประจวบต้องกันแห่งอายตนะภายใน กาย
 นอก, และวิญญานย่อมมี. ๖ ล ๖

อวิกุเชโป โหติ. ความไม่ฟุ้งซ่านย่อมมี.

เย วา ปน ตสฺมिํ สมเย อณฺเฑปํ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุပ္ปนฺนา
 อรูปํโน ธมฺมา. ก็หรือว่า ธรรมทั้งหลายอันไม่มีรูป, ที่อาศัยเกิดขึ้น
 แม้เหล่าอื่นใดมีอยู่ในสมัยนั้น.

อิมे ธมฺมา กุสลา. ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล.

๒. วิภังโก

ปถุจกฺขนฺธา.	ชั้นคือกองทั้ง ๕.
รูปกฺขนฺโธ.	รูปชั้น กอกรูป ๑.
เวทนากฺขนฺโธ.	เวทนาชั้น กอเวทนา ๑.
สณฺณากฺขนฺโธ.	สัญญาชั้น กอสัญญา ๑.
สังขารกฺขนฺโธ.	สังขารชั้น กอสังขาร ๑.
วิญฺญาณกฺขนฺโธ.	วิญญาณชั้น กอวิญญาณ ๑.

ตตฺถ กตโม รูปกฺขนฺโธ. ในชั้นทั้ง ๕ นั้น, รูปชั้นเป็น
ไฉน ?

ขงฺกิลฺลิจิ รูปี อตีตํ นาคตปจฺจูปฺปนํ. รูปอันใดอันหนึ่ง
เป็นอดีตล่วงไปแล้ว, เป็นอนาคต ยังมีได้มีมา, เป็นปัจจุบัน เกิด
ขึ้นอยู่เฉพาะหน้า.

อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา. เป็นภายในหรือภายนอก.

โอฬาริกํ วา. สุขุมํ วา. หยาบหรือละเอียด.

หีนํ วา. ปถิตํ วา. เลวหรือประณีต.

ยํ ทูเร วา. สนฺตฺติเก วา. อันใด ในที่ไกลหรือในที่ใกล้.

ตเทกชฺฌํ อภิสณฺณฺหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา. ประมวลย่อ
รูปนั้นเข้าเป็นอันเดียวกัน.

อโย วุจฺจติ รูปกฺขนฺโธ. นี้พระตถาคตตรัสเรียกว่ารูปชั้น.

๓. ธาตุกถา

สงฺกโห. การสงฺเคราะห์ คือรวมเข้าเป็นหมวดหมู่เดียวกันได้, เช่น สงฺเคราะห์รูปชั้นเข้าด้วยชั้น, आयตนะ, ธาตุ, อันเป็นรูปธรรมด้วยกัน.

อสงฺกโห. การไม่สงฺเคราะห์ คือไม่รวมเข้าเป็นหมวดหมู่เดียวกัน, เช่นไม่สงฺเคราะห์รูปชั้นเข้าด้วยชั้น, आयตนะ, ธาตุ, อันเป็นนามธรรม.

สงฺกहितน อสงฺกहितํ. หมวดธรรมที่สงฺเคราะห์เข้ากันได้เพราะเป็นฝ่ายเดียวกัน. แต่สงฺเคราะห์เข้ากันไม่ได้กับหมวดธรรมฝ่ายอื่น, เช่น आयตนะ, ธาตุ, ฝ่ายรูป, ที่สงฺเคราะห์เข้ากับรูปชั้นได้, แต่สงฺเคราะห์เข้ากับนามชั้นไม่ได้.

อสงฺกहितน สงฺกहितํ. หมวดธรรมที่สงฺเคราะห์เข้ากันไม่ได้เพราะต่างฝ่ายกัน, แต่สงฺเคราะห์เข้ากันได้กับหมวดธรรมฝ่ายเดียวกัน เช่นนามชั้นไม่สงฺเคราะห์เข้ากับ आयตนะ, ธาตุ, ฝ่ายรูป, แต่สงฺเคราะห์เข้ากับ आयตนะ, ธาตุ, ฝ่ายนามด้วยกันได้.

สงฺกहितน สงฺกहितํ. หมวดธรรมที่สงฺเคราะห์เข้ากันได้ เพราะเป็นฝ่ายเดียวกัน, ก็สงฺเคราะห์เข้ากันได้กับหมวดธรรมฝ่ายเดียวกันทั้งหมด, เช่นชั้น आयตนะ ธาตุ ฝ่ายรูปหรือธรรม, ก็สงฺเคราะห์เข้ากันได้ตามประเภททั้งหมด.

อสงฺกहितน อสงฺกहितํ. หมวดธรรมที่สงฺเคราะห์กันไม่ได้

เพราะต่างฝ่ายกัน, ก็สังเคราะห์เข้ากันไม่ได้กับหมวดธรรมต่างฝ่ายกัน
ทั้งหมด, เช่น รูปชั้นสังเคราะห์เข้ากันกับนามชั้นไม่ได้, ก็สังเคราะห์
เข้ากันไม่ได้กับอายตนะ ธาตุ ฝ่ายนามทั้งหมด.

สัมปโยโค. ความสัมปโยคประกอบกัน, คือความมีเกิด ดับ
มีวัตถุที่^{๕๖} และอารมณ์เป็นสภาพ คือมีส่วนร่วมเป็นอันเดียวกัน, เช่น
เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น, มีสัมปโยคประกอบนับนาม-
ชั้น ๓ เหล่านี้, วิญญาณชั้นก็มี สัมปโยคประกอบกับนามชั้น ๓
เหล่านี้ได้, ส่วนรูปชั้นไม่มีสัมปโยคประกอบกันกับอะไรอื่น.

วิปโยโค. ความวิปโยคไม่ประกอบ คือพรากกัน, เพราะ
เป็นวิสภาพผิดส่วนกัน, จึงต่างเกิดต่างดับเป็นต้น, เช่น รูปชั้นมี
วิปโยคไม่ประกอบกับนามชั้น ๔, นามชั้น ๔ ก็มีวิปโยคไม่
ประกอบกับรูปชั้น.

สัมปยุตฺเตน วิปยุตฺตํ. หมวดธรรมที่สัมปยุตประกอบกันได้,
ก็วิปยุตไม่ประกอบกับหมวดธรรมประเภทอื่น, เช่นชั้น อายตนะ
ธาตุ ที่สัมปยุตประกอบกับนามชั้น ๔ ได้, ก็วิปยุตไม่ประกอบกับ
รูปชั้น.

วิปยุตฺเตน สัมปยุตฺตํ. หมวดธรรมที่วิปยุตไม่ประกอบกัน
แล้ว, ก็สัมปยุตประกอบกันอีก, หมวดธรรมเช่นนี้ไม่มี, เพราะนาม
ชั้น ๔ วิปยุตไม่ประกอบกันกับรูปชั้นแล้ว, ก็ไม่สัมปยุตประกอบ
กันกับธรรมอื่น นอกจากพวกของตน, รูปและนิพพานเป็นวิปยุต
ไม่ประกอบกับนามชั้น ๔ แล้ว, ก็ไม่สัมปยุตกับธรรมอื่น.

อสงฺกหิตฺ. หมวตธรรมทึ่ไม่สงเคราะห้เข้ากัน, คือ เมื่อกล่าวถึง
 บทท้งหลายทีละเว้นไว้, ย่อมประมวลความโดยย่อว่า หมวตธรรม
 ทีสมปยุตประกอบกันกิต, หมวตธรรมทีวิปยุตไม่ประกอบกันกิต, ย่อม
 สงเคราะห้เข้ากันได้บ้าง, สงเคราะห้เข้ากันมิได้บ้าง, เช่นสวตธรรม
 ทีวิปยุต ไม่ประกอบกับรูปชั้น ๔, ก็สงเคราะห้
 เข้ากันกับนามชั้น ๕, แต่ไม่สงเคราะห้เข้ากันกับรูปชั้น.

๔. ปุคฺคลปญฺจตฺติ

น ปญฺจตฺติโย. บัญญัติ คือการแสดงประกาศแต่งตั้งท้งหลาย ๖.

จนฺธปญฺจตฺติ.	บัญญัติว่าชั้น.
อายตฺนปญฺจตฺติ.	บัญญัติว่าอายตนะ.
ธาตฺอุปญฺจตฺติ.	บัญญัติว่าธาตุ.
สจฺจปญฺจตฺติ.	บัญญัติว่าสัจจะ.
อินฺทริยปญฺจตฺติ.	บัญญัติว่าอินทรีย์.
ปุคฺคลปญฺจตฺติ.	บัญญัติว่าบุคคล.

กิตฺตาวตฺตา ปุคฺคลานํ ปุคฺคลปญฺจตฺติ. บัญญัติซึ่งบุคคล
 ท้งหลายว่าบุคคล, กำหนดประมาณเท่าไร ?

สมยวิมุตโต. บุคคลผู้พ้นแล้วโดยสมัย, คือบุคคลผู้ได้วิโมกข์ หรือสมาบัติ ๘ ตามกาลตามสมัย, และมีอาสวะบางเหล่าสิ้นแล้วเพราะ เห็นด้วยปัญญา, ได้แก่พระอริยบุคคล ๓ จำพวกเบื้องต้น ผู้ได้สมาบัติ ๘.

อสมยวิมุตโต. บุคคลผู้พ้นโดยไม่มีสมัย, คือบุคคลผู้ได้ วิโมกข์ ๘ ตามกาลตามสมัย, แต่มีอาสวะทั้งหลายสิ้นแล้ว, เพราะ เห็นด้วยปัญญา, ได้แก่พระอรหันต์ สุขขวิปัสสก, อีกอย่างหนึ่ง พระอริยบุคคลทั้งปวง ชื่อว่าอสมยวิมุตต์, เพราะได้อริยวิโมกข์ตาม ลำดับชั้น, อริยวิโมกข์ไม่มีสมัยกำเรบอีกได้.

กุปฺปฐมโม. บุคคลผู้มีธรรมยังกำเรบ, คือบุคคลผู้ได้รูปสมาบัติ หรืออรูปสมาบัติยังไม่คล่องแคล่วชำนาญ, มีฐานะโอกาสจะอาศัยความ ประมาท เนื่องจากสมาบัตินั้นได้.

อกุปฺปฐมโม. บุคคลผู้มีธรรมอันไม่กำเรบได้, คือบุคคลผู้ได้ รูปสมาบัติ หรืออรูปสมาบัติคล่องแคล่วชำนาญ, ไม่มีฐานะโอกาสจะ ประมาทเสื่อมจากสมาบัตินั้นได้, ได้แก่พระอนาคามีและพระอรหันต์ ผู้ได้สมาบัติ, อีกอย่างหนึ่ง พระอริยบุคคลทั้งปวง ชื่อว่าอกุปฺปฐมมะ, เพราะอริยวิโมกข์ของท่านเป็นธรรมไม่กำเรบอีกได้.

ปริหานฐมโม. บุคคลผู้มีธรรมยังเสื่อมได้, คือบุคคลผู้มีธรรม ยังกำเรบได้นั้นแล.

อปริหานฐมโม. บุคคลผู้มีธรรมอันไม่เสื่อมได้, คือบุคคลผู้มี ธรรมอันไม่กำเรบได้นั้นแล.

เจตนาภพโป. บุคคลผู้ควรเพ้อถึงความไม่เสื่อม เพราะเจตนา

เอาใจใส่, คือบุคคลผู้ไต่รูปสมาบัติ หรืออรุปสมาบัติ, ยังไม่คล่องแคล่วชำนาญ, เมื่อเอาใจใส่อยู่ ย่อมไม่เสื่อมจากสมาบัติ^๕.

อนรุขนาภพโพ. บุคคลผู้ควรเพื่อความไม่เสื่อมเพื่อคอยรักษาไว้, คือบุคคลผู้ไต่รูปสมาบัติ หรืออรุปสมาบัติ ยังไม่คล่องแคล่วชำนาญ, เมื่อคอยรักษาอยู่ ย่อมไม่เสื่อมจากสมาบัติ^๕.

ปฤชชโน. บุคคลผู้เป็นปฤชชน มีกิเลสเกิดหนาแน่น, คือบุคคลผู้ยังละสังโยชน์ ๓ เบื้องต้นไม่ได้, และไม่ปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์เหล่านั้น.

โคตรภู. บุคคลผู้ถึงญาณครอบโคตร, คือบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ก่อนแต่จะก้าวเข้าสู่อริยธรรม, โดยไม่มีธรรมอื่นคั่นในระหว่างได้แก่ผู้ล่วงโคตรคือมณฑลบัญญัติปฤชชน, จะย่างขึ้นสู่โคตรอริยชน, กำลังอยู่ในภาวะที่มีใช้ปฤชชน มีใช้อริยชน.

ภยปรโต. บุคคลผู้งดเว้นเฉพาะความกลัว, ได้แก่พระเสข-บุคคล ๗ และปฤชชนผู้มีศีล, ปฤชชนกลัวภัย ๔ คือทุกคติภัย ภัยคือทุกคติ, วัฏฏภัย ภัยคือวนกิเลส กรรม วิบาก, กิเลสภัย ภัยคือกิเลส, อุปวาทภัย ภัยคือความติเตียน, จึงงดเว้นบาป, พระเสขบุคคลแม่ตังอยู่ใน อริยมรรค อริยผล, ก็ยังกลัวภัย ๓ เว้นทุกคติภัย.

อภยปรโต. บุคคลผู้งดเว้นเพราะความไม่กลัว, ได้แก่พระอรหันต์ชฌาสัพผู้ตัดภัยได้เด็ดขาด.

ภพพาคมนโน. บุคคลผู้ควรเพื่อมาแน่แท้ในกุศลธรรมทั้งหลาย คือบุคคลผู้ไม่ประกอบด้วยกัมมารณ เครื่องกั้น คือกรรม, ได้แก่

อนันตริยกรรม ๕, ไม่ประกอบด้วยกิเลสาวรณ์ เครื่องกันคือกิเลส,
ได้แก่นิตยมิจฉาทิฏฐิ, ไม่ประกอบด้วยวิปากาวรณ์ เครื่องกันคือวิปาก,
ได้แก่อเหตุกปฏิสนธิ, และทุเหตุกปฏิสนธิ, เป็นผู้ศรัทธา มีฉันทะ
มีปัญญา ไม่บ้าใบ้, เป็นภัพพบุคคล สมควรบรรลุมรรคผลได้.

อกพพาคมโน. บุคคลผู้ไม่ควรเพ้อมาแน่แท้ในกุศลธรรม
ทั้งหลาย, คือบุคคลผู้ประกอบด้วยเครื่องกัน ๓ อย่างนั้นเป็นผู้ปราศจาก
ศรัทธาเป็นต้น, เป็นอกภัพพบุคคล ไม่สมควรบรรลุมรรคผล.

นียโต. บุคคลผู้เที่ยงแน่แท้ คือบุคคลทำอนันตริยกรรม ๕,
และบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ๒ จำพวก, เที่ยงแน่แท้ที่จะไปสู่นรก,
พระอริยบุคคล ๘ จำพวก, เที่ยงแน่แท้ต่อมรรคผลสูง ๆ ขึ้นไป, และ
เที่ยงแน่แท้ต่ออนุปาทาปรีนิพพาน.

อนียโต. บุคคลผู้ไม่เที่ยงแน่แท้ คือบุคคลนอกจากนียตบุคคล
เหล่านั้น, เพราะมีคติไม่แน่นอน.

ปฏิบัติโนโก. บุคคลผู้ปฏิบัติแล้ว, คือบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียง
ด้วยมรรค ๔, ได้แก่งตั้งอยู่แล้วในมรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น.

ผลภูจิตโต. บุคคลผู้ตั้งอยู่แล้วในผล, คือบุคคลผู้มีความพร้อม
เพรียงด้วยผล ๔, มีโสดาปัตติผลเป็นต้น.

อรหา. บุคคลผู้เป็นพระอรหันต์, คือท่านผู้ละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐,
ด้วยการละโดยไม่มีส่วนเหลือ.

อรหัตตยา ปฏิปันโน. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อความเป็นพระอรหันต์,
คือบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์เบื้องปลายทั้ง ๕ มีรูปราคะเป็นต้น.

๕. กถาวตุถุ

ปุคฺคโล อุปฺลพฺภติ สจฺฉนิกตฺถปรมตฺถเณนาติ. สกฺวาที ทามว่า
สัตฺว์บุคฺคฺลชายหญฺงย้อมมีได้โดยอรรธแจ่มแจ้งเป็นจริง, โดยอรรธอย่าง
ยิ่งสูงสุด คือ ปรมัตถ์หรือ ?

อามนฺตา ปรวาทิตอบว่า ย้อมมีได้, เพราะพระผู้มีพระภาค
ได้ตรัสถึงสัตว์บุคฺคฺลชายหญฺงไว้ในพระสุตฺร, โดยสมมติสัจจะ คือ
ความจริงโดยสมมติ.

โย สจฺฉนิกตฺถโถ ปรมตฺถโถ ตโต โส ปุคฺคโล อุปฺลพฺภติ,
สจฺฉนิกตฺถปรมตฺถเณนาติ. สกฺวาที ทามว่า อรรธแจ่มแจ้งเป็นจริง,
อรรธอย่างยิ่งสูงสุดคือปรมัตถ์ใด, สัตว์บุคฺคฺลชายหญฺงนั้น ย้อมมีได้
โดยอรรธแจ่มแจ้งเป็นจริง, โดยอรรธอย่างยิ่งสูงสุด คือ ปรมัตถ์นั้น
หรือ ?

น เหวํ วตฺตพฺเพ. ปรวาทิตอบว่า ไม่พึงกล่าวอย่างนั้นเลย,
เพราะสัตว์บุคฺคฺลชายหญฺงนั้น, ไม่มีได้โดยปรมัตถ์สัจจะ, คือความจริง
โดยปรมัตถ์.

๖. ยมก

เย เกจิ กุสลา ฌมฺมา. ธรรมทั้งหลายเป็นกุศลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง.
สพฺเพ เต กุสลมฺมลา. ธรรมทั้งหลายนั่นเป็นกุศลมฺมลา, คือ
อโลภะ อโทสะ อโมหะทั้งสน.

เย วา ปน กุสลมฺมลา. ก็หรือว่า ธรรมทั้งหลายเหล่าใดเป็น
กุศลมฺมลา.

สพฺเพ เต ฌมฺมา กุสลา. ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเป็นกุศลทั้งสน.
เย เกจิ กุสลา ฌมฺมา. ธรรมทั้งหลายเป็นกุศลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง.
สพฺเพ เต กุสลมฺมเลน เอกมฺมลา. ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นทั้งสน
มีมูลเป็นอันเดียวกันกับกุศลมฺมลา.

เย วา ปน กุสลมฺมเลน เอกมฺมลา. ก็หรือว่า ธรรมทั้งหลาย
เหล่าใดมีมูลเป็นอันเดียวกันกับกุศลมฺมลา.

สพฺเพ เต ฌมฺมา กุสลา. ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเป็นกุศล
ทั้งสน.

๗. ปฏิจจาน

เหตุปัจจุโย. เหตุเป็นปัจจัย. เหตุที่ตั้งอยู่เฉพาะแห่งผล มี ๖
อย่าง, ได้แก่อกุศลเหตุ ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ, กุศลเหตุ ๓ คือ
อโลภะ อโทสะ อโมหะ. อกุศลเหตุเป็นปัจจัยเกิดแห่งผล, คือ

อุดหนุนให้เกิดนามรูป, หรือจิตเจตสิกและรูปฝ่ายอกุศล. กุศลเหตุ
เป็นปัจจัยแห่งนามรูปฝ่ายกุศล, เหมือนอย่างรากแก้วของต้นไม้ใหญ่,
เป็นที่ตั้งอยู่ใต้ของต้นไม้, และช่วยอุดหนุนต้นไม้ให้งอกงาม.

อารมณ์ปจฺจโย. อารมณ์เป็นปัจจัย, อารมณ์เรื่องที่เกิดเจตสิก
ทั้งหลายยึดหน่วง มี ๖ อย่าง, ได้แก่รูปอารมณ์ อารมณ์คือรูป,
สัทอารมณ์ อารมณ์คือเสียง, คันธอารมณ์ อารมณ์คือกลิ่น, รสอารมณ์
อารมณ์คือรส, โผฏฐัพพอารมณ์ อารมณ์คือโผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูก
ต้อง, รัสมอารมณ์ อารมณ์คือธรรม, ได้แก่เรื่องของรูปเป็นต้นที่ได้
ประสบแล้วในอดีต. อารมณ์เหล่านี้, เป็นปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการ
เหล่านั้น, เพราะจิตและเจตสิกทั้งปวงต้องอาศัยยึดหน่วงอารมณ์ จึง
เกิดขึ้นได้, เหมือนอย่างคนชราหรือทพพลต้องอาศัยไม้เท้าหรือเชือก
เป็นเครื่องยึดหน่วง, จึงทรงตัวลุกขึ้นเดินไปได้.

อธิปตฺติปจฺจโย. อธิปตฺติเป็นปัจจัย, อธิปตฺติคือธรรมที่เป็นใหญ่
กว่าสัมปยุตตธรรมที่เกี่ยวข้องกับตน แบ่งเป็น ๒ ประเภทก่อน, คือ
อรัम्मณาริพตฺติ, อธิปตฺติคืออารมณ์ชนิดที่น่าปรารถนาอย่างแรง ๑,
สหชาตาริพตฺติ, อธิปตฺติคือธรรมที่เกิดร่วมกัน ๑, สหชาตาริพตฺติ มี ๔
อย่าง, คือ ฉันทาริพตฺติ, อธิปตฺติคือฉันทะเจตสิก ความพอใจที่เกิดขึ้น
ในใจ, วิริยาริพตฺติ, อธิปตฺติคือวิริยะเจตสิก ความเพียรที่เกิดขึ้นในใจ,
จิตตาริพตฺติ, อธิปตฺติคือความเอาใจจดจ่อ, วิมังสาริพตฺติ, อธิปตฺติคือ
ปัญญาเจตสิก ปัญญาใคร่ครวญพิจารณาที่เกิดขึ้นในใจ, อารมณ์อย่าง
แรงเป็นอธิปตฺติปัจจัย, เพราะทำให้นามธรรมคือจิตและเจตสิกน้อมไปยึด

อย่างหนักหน่วง, ส่วนอธิปัตติ ๔ มีฉันทะเป็นต้น เป็นอธิปัตติปัจจัย, เพราะสามารถยั้งธรรมซึ่งเกิดร่วมกับตน, และนามธรรมอื่นซึ่งไม่สามารถจะเป็นอธิปัตติได้ ให้น้อมไปตามอำนาจของตน.

อนนตรปัจจัย. ธรรมที่เกิดเป็นลำดับไม่มีระหว่างกันเป็นปัจจัย, คือสามารถยั้งจิตตูปบาท (ความเกิดแห่งจิต) อันสมควรกันให้เกิดขึ้นในลำดับของตน, ได้แก่นามธรรม คือจิตและเจตสิกที่เกิดก่อน, เป็นปัจจัยอุดหนุนแก่นามธรรม, คือจิตและเจตสิกที่เกิดทีหลัง ได้แก่ช่วยอุปการะให้เกิดขึ้นสืบต่อกันไปโดยไม่ว่างเว้น, คือไม่มีระหว่างกัน เว้นไว้แต่เจติจิตของพระอรหันต์.

สมนนตรปัจจัย. ธรรมที่เกิดเป็นลำดับสืบต่อกันเรื่อยไป, ไม่มีธรรมอื่นมาคั่นระหว่างเลยทีเดียวนั้นเป็นปัจจัย, ได้แก่นามธรรมที่เกิดก่อน, เป็นสมนันตรปัจจัยแก่นามธรรมที่เกิดภายหลัง, คล้ายกันกับอนันตรปัจจัย.

สหชาติปัจจัย. ธรรมที่เกิดร่วมกันเป็นปัจจัย, คือ ธรรมที่เกิดร่วมกันต่างเป็นปัจจัยอุดหนุนกันเอง. ด้วยอำนาจที่ยังธรรมที่เกิดร่วมกันให้เกิดพร้อมกัน, เพราะเมื่อตนไม่เกิด แม้ธรรมที่เกิดร่วมกันก็ไม่เกิดขึ้นได้, เหมือนอย่างดวงไฟเกิดพร้อมกันกับแสงไฟ เมื่อไม่มีดวงไฟ แสงไฟก็มีขึ้นไม่ได้, เช่นนามขันธ์ ๔, มหาภูตรูป ๔, ปฏิสนธิททยัตถุ, เป็นสหชาติปัจจัย.

อณุลมณุลปัจจัย. ธรรมแต่ละอย่างต่างต้องอาศัยกันและกันเป็นปัจจัย. คือธรรมที่เป็นอุปการะ โดยอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น,

เหมือนอย่างไม้ ๓ อันต่างพึ่งอาศัยกัน จึงตั้งอยู่ได้, ไต่แก่นามชั้น ๔ ช่วยอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น, มหาภูตรูป ๔ ช่วยอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น, ปฏิสนธินามชั้น ๔ และปฏิสนธิหทยวัตถุช่วยอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น.

นิสฺสยปัจจุโย. ธรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นนิสฺสยที่อาศัย คือเป็นที่อาศัยโดยอธิษฐานการ คืออาการที่ตม ๑, เป็นที่อาศัย โดยนิสฺสยการ คืออาการที่อิงอาศัย ๑, ธรรมเป็นนิสฺสยปัจจัยที่อาศัยโดยอาการที่ตม นั้น, ไต่แก่นปฐวีธาตุ เป็นที่อาศัยตม แห่งธาตุอื่น, วัตถุ ๖ มัจจุ เป็นต้น เป็นที่อาศัยตม แห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น, เหมือนอย่างแผ่นดินเป็นที่อาศัยตม ของต้นไม้เป็นต้นบนแผ่นดิน. ธรรมเป็นนิสฺสยที่อาศัยโดยอาการที่อิงอาศัยนั้น, ไต่แก่นามชั้น ๔ เป็นที่อิงอาศัยกันและกัน, อาโป เตโช วาโย ก็เหมือนกัน, เหมือนอย่างแผ่นผ้าเป็นที่อาศัยแห่งจิตรกรรมภาพวาดเขียน.

อุปนิสฺสยปัจจุโย. ธรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสฺสยที่อาศัยอย่างแรงกล้า, ไต่แก่นอารมณ์อย่างแรงกล้า, เหมือนอย่างอารมณ์ที่เป็นอธิปัตปัจจัย, เป็นที่อาศัยอย่างแรงกล้า ให้เกิดธรรมที่เกิดจากอารมณ์นั้นเป็นปัจจัย; เรียกว่าอารมณ์อุปนิสฺสยปัจจัย, ธรรมเป็นปัจจัยโดยอุปนิสฺสย ที่อาศัยอย่างแรงกล้าคืออารมณ์; ธรรมที่เกิดเป็นลำดับไม่มีระหว่างกันอย่างแรงกล้า เหมือนอย่างอนันตรปัจจัย เป็นอุปนิสฺสยปัจจัย ให้เกิดธรรมที่เกิดจากธรรมนั้นเป็นปัจจัยโดยไม่มีระหว่างกัน, เรียกว่าอนันตรอุปนิสฺสยปัจจัย, ธรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสฺสยที่อาศัยอย่าง

แรงกล้า, คือธรรมที่เกิดเป็นลำดับ ไม่มีระหว่างคั่น; เหตุที่ทำมาจนเป็นปกตินิสัยแล้ว ไม่เกี่ยวข้องกับอารมณบัจจัย, เป็นเหตุที่ตนทำให้เกิดขึ้นเอง, เช่น กุศลธรรม อกุศลธรรมต่าง ๆ กิด, เป็นเหตุผ่ายกุศลและอกุศล, ที่เนื่องจากการเสวนาช่องเสพบุคคลและอาหารเป็นต้นของตนกิด, เรียกว่า ปกตูปนิสัยบัจจัย ธรรมเป็นบัจจัยโดยอุปนิสัย ที่อาศัยอย่างแรงกล้า, คือเหตุที่ทำมาจนเป็นอุปนิสัยแล้ว.

ปุระชาตปัจจโย. ธรรมที่เกิดก่อนเป็นบัจจัย, คือธรรมที่เกิดขึ้นก่อนแล้ว ยังคงมีอยู่ไม่ดับไป. ได้แก่รูปธรรมที่เกิดขึ้นก่อนแล้ว ยังไม่ดับไป, เป็นบัจจัยอุคคหุณนามธรรม, คือจิตและเจตสิกให้เกิดขึ้น, เปรียบเหมือนพระอาทิตย์และพระจันทร์เกิดขึ้นก่อน ยังไม่ดับไป, สัตว์โลกทั้งหลายจึงได้อาศัยเกิดขึ้นเป็นไปอยู่ในโลก.

ปัจจนาชาตปัจจโย. ธรรมที่เกิดภายหลังเป็นบัจจัย, ได้แก่นามธรรมคือจิตและเจตสิกที่เกิดทีหลัง, เป็นบัจจัยอุคคหุณแก่รูปธรรมที่เกิดก่อนให้ตั้งอยู่ได้จนครบอายุ, อายุของรูปธรรมเท่ากับอายุของจิต ๑๗ ดวง, รูปธรรมที่เกิดก่อนจะตั้งอยู่ได้ตลอด ๑๗ ขณะจิตนี้ ก็เพราะจิตและเจตสิกที่เกิดทีหลังอุปถัมภ์ให้ตั้งอยู่และให้เจริญ, มีอุปมาเหมือนอย่างต้นไม้ที่ปลูกไว้แล้ว จะตั้งอยู่และเจริญขึ้นได้, ก็ด้วยอาศัยน้ำฝนที่ตกลงมา หรือเอาน้ำรดในภายหลัง, หรือมีอุปมาเหมือนอย่างลูกนกแร้งที่ยังเล็ก บินไปหาอาหารมิได้, ก็ได้อาศัยเจตนาที่หวังอาหารนั่นเองบำรุงเลี้ยง, จนกว่าจะบินออกไปหาอาหารเองได้.

อาเสวนปัจจโย. ธรรมที่ทำหน้าที่เสพอารมณบ้อย ๆ เป็นบัจจัย,

ไต่แก่วิทยวาทที่ขึ้นบ่อย ๆ ชื่อว่าเสพอารมณ์บ่อย ๆ เป็นปัจจัย
 อุดหนุนธรรมที่เป็นเชื้อสายชาติเดียวกันให้เกิดขึ้น, เช่นเมื่อกุศลชว-
 นจิตดวง ๑ เกิดขึ้น, ก็เป็นปัจจัยอุดหนุนกุศลชวจิตชนิดเดียวกันให้
 เกิดขึ้นอีกเป็นดวงที่ ๒, เป็นปัจจัยอุดหนุนต่อกันไปดังนี้ จนถึงดวง
 ที่ ๗, ซึ่งเป็นตัวเจตนาลงสันนิษฐานให้สำเร็จกิจอย่างหนึ่ง ๆ, เหมือน
 อย่างบุคคลได้เรียนวิชาอย่างใดอย่างหนึ่งมาแล้ว, ย่อมเรียนวิชาอย่าง
 เดียวกันนั้นต่อขึ้นไปได้ง่าย, และเร็วขึ้นจนกระทั่งสำเร็จการเรียนวิชา
 อย่างนั้น.

กมฺมปจฺจโย. กรรมเป็นปัจจัย กรรมไต่แก่วิทยวาทธรรม คือ
 เจตนา ความจงใจ, เป็นปัจจัยปรุงแต่งจัดแจงจิต, เจตสิก ธรรม
 ที่เกิดในจิต, กัมมชรูป, รูปที่เกิดแต่กรรม และจิตตชรูป รูปที่เกิด
 แต่จิต, ที่เกิดร่วมกันเป็นสหชาติธรรม, เช่นเมื่อจิตและเจตสิกรับรูปา-
 รมณ์เป็นต้น เกิดโลกจิตขึ้น, กรรมคือเจตนาที่เป็นสหชาติเกิดร่วมอยู่
 ด้วย, ก็เป็นปัจจัยปรุงแต่งจัดแจงโลกจิตนั้นให้เข้ารับรูปารมณ์เต็มที่,
 เป็นเหตุให้แสดงอาการของโลภะออกมาทางกายวาจา ด้วยอำนาจโลก
 มุลเจตนา อีกอย่างหนึ่ง กรรมที่เป็นนानาชนิดเกิดขึ้นในขณะต่าง ๆ
 กัน เป็นปัจจัยเพาะพืชพันธุ์ไว้, เมื่อกุศลเจตนา และอกุศลเจตนาที่
 เกิดขึ้นพร้อมกับจิตนั้นดับไปแล้ว, กรรมคือเจตนาที่ยังเพาะพืชพันธุ์
 ไว้, มีอำนาจส่งผลให้ปรากฏขึ้นในภายหลัง.

วิปากปจฺจโย. วิบากเป็นปัจจัย, วิบากคือธรรมที่เป็นผลของ
 กุศลและอกุศล, ไต่แก่วิปากนามชั้น ๔ หรือวิปากจิตเจตสิก, เป็น

ปัจจัยอุคฺคหนฺนซึ่งกันและกัน, และเป็นปัจจัยอุคฺคหนฺนปฏิสนธิกัมมชรูป และจิตตชรูป, วิบากเป็นปัจจัยอุคฺคหนฺนวิบากนฺ, มีอุปมาเหมือนอย่าง ชราซึ่งเป็นวิบาก เกิดสืบมาจากชาติ ชรา ในตอนแรก ๆ ที่ติดมาตั้งแต่เป็นทารก เป็นปัจจัยอุคฺคหนฺนชรา ในตอนหลัง ๆ โดยลำดับ.

อาหารปัจจัยโย. อาหารเป็นปัจจัย, สภาพที่นำผลมาคือประมวล มาซึ่งผลของตน ๆ ชื่อว่าอาหาร, เป็นปัจจัยอุปถัมภ์รูปธรรมและนาม ธรรมทั้งหลาย, อาหารปัจจัยน มี ๔ อย่าง คือ กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว, ไตฺแกโอสายนอกที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ เป็นรูป อาหาร เป็นปัจจัยอุคฺคหนฺนรูปกาย, ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ, มโน สัมผัสเจตนาหาร อาหารคือเจตนาจงใจ, วิญญาณาหาร อาหารคือ วิญญาณ, ๓ ข้อนี้เป็นนามอาหาร, เป็นปัจจัยอุคฺคหนฺนนามธรรมคือจิต เจตสิกที่ประกอบตัวตน, และอุคฺคหนฺนจิตตชรูปและปฏิสนธิกัมมชรูป, ซึ่งมีนามอาหารและจิตเจตสิกนั้นเป็นสมุฏฐาน, อาหารเหล่านี้เป็นปัจจัย อุคฺคหนฺนรูปธรรมและนามธรรมของสัตว์ทั่วทั้ง ๓๑ ภูมิ, เพราะสัตว์ทั้ง ปวงดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร.

อินทริยปัจจัยโย. อินทริยเป็นปัจจัย, ธรรมที่เป็นใหญ่ คือกระทำ ซึ่งความเป็นใหญ่ยิ่ง ชื่อว่าอินทริย, อินทริยมมี ๒๒ คือจักขุนทริย อินทริย คือตา ๑, โสตินทริย อินทริยคือหู ๑, ชานินทริย อินทริยคือจมูก ๑, ชิวหินทริย อินทริยคือลิ้น ๑, กายินทริย อินทริยคือกาย ๑, มนินทริย อินทริยคือใจ ๑, อิตถินทริย อินทริยคือหญิง ๑, ปริสินทริย อินทริยคือ ชาย ๑, ชีวิตินทริย อินทริยคือชีวิต ๑, สุขินทริย อินทริยคือสุข ๑,

ทุกขินทรีย์ อินทรีย์คือทุกข์ ๑, โสมนัสสินทรีย์ อินทรีย์คือโสมนัส ๑, โทมนัสสินทรีย์ อินทรีย์คือโทมนัส ๑, อุpekขินทรีย์ อินทรีย์คืออุเบกขา ๑, สัทธินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา ๑, วิริยินทรีย์ อินทรีย์คือเพียร ๑, สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ ๑, สมานินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ ๑, ปัญฺณินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา ๑, อนันฺณุตฺตมฺมัสสามิตินทรีย์ อินทรีย์คือโสดาปัตติมรรค ๑, อัญฺณินทรีย์ อินทรีย์คือโสดาปัตติผลจนถึงอรหัตตมรรค ๑, อัญฺญาตาวินทรีย์ อินทรีย์คืออรหัตตผล ๑, อินทรีย์เหล่านี้ ทำหน้าที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน ๆ, เช่น ตา ทำหน้าที่เป็นใหญ่ในการเห็นรูป, และยกเว้นอดีตภาวะ ปุริสภาวะเสีย เหลือ ๒๐, เป็นปัจจัยและเป็นผลแห่งปัจจัยของกันและกัน.

ฉนปจฺจโย. ฉนเป็นปัจจัย, ฉนคือการเพ่งอารมณ์อย่างแน่วแน่, ประกอบด้วยองค์เป็นปฐม คือวิตก วิจารณ์ ปีติ เวทนา เอกัคคตา, เป็นปัจจัยอุดหนุนนามขันธ์ ๔, และจิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป ที่เกิดพร้อมกัน, อีกอย่างหนึ่ง ฉนมี ๒ คือ อารัมมณูปนิชฉน เพ่งอารมณ์ทางสมถภาวนา ๑, ลักษณะอุปนิชฉน เพ่งลักษณะทางวิปัสสนาภาวนา คือไตรลักษณ์ ๑, ต่างเป็นปัจจัยอุดหนุนตามอำนาจของตน.

มคฺคปจฺจโย. มรรคเป็นปัจจัย. มรรคคือธรรมที่เป็นประจักษ์หนทาง, เพราะเป็นธรรมนำไปมุ่งหน้าไปสู่สุคติ ทุกคติ และนิพพาน, องค์มรรค ๘, ไต่แก้ปัญญา, วิตก, สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, วิริยะ, สติ, เอกัคคตา, ทิฏฐิ, องค์มรรคเหล่านี้ เว้น

ทิวฏฐิข้อที่ ๕ เหลือ ๘ เป็นฝ่ายกุศล, องค์มรรค ๔ คือ วิตก, วิริยะ, เอกัคคตา, ทิวฏฐิ, (ความเห็นผิด), เป็นฝ่ายอกุศล, และองค์มรรค ๘ ฝ่ายอัพยาภุต, เป็นปัจจัยอุดหนุนให้ไปสู่ สุกติ ทุกคติ และนิพพานตามประเภท, และอุดหนุนสหชาตธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับตนให้ไปสู่ อารมณ์ที่เกี่ยวเนื่องกับตน, และให้ทำกิจตามหน้าที่ของตน ๆ.

สมบุยุตตปัจจโย. ธรรมที่สัมบุยุตกันเป็นปัจจัย, ธรรมที่ประกอบพร้อมกัน ๔ ประการ, คือธรรม ๒ อย่าง, เมื่อเวลาเกิดก็เกิดพร้อมกัน ๑, เมื่อเวลาดับก็ดับพร้อมกัน ๑, มีอารมณ์เป็นอันเดียวกัน ๑, และมีที่อาศัยอันเดียวกัน ๑, เรียกสมบุยุตตธรรม, ได้แก่จิตและเจตสิกที่^๘เป็นนามธรรมด้วยกัน, เป็นปัจจัยและผลของปัจจัยของกันและกัน, แม้จะมีหน้าที่ต่างกัน แต่ก็สัมบุยุตประกอบกันได้สนิท, ดังจะยกตัวอย่างนามขันธ์ ๔, เวทนาขันธ์ ทำหน้าที่เสวยอารมณ์, สัญญาขันธ์ ทำหน้าที่จำอารมณ์, สังขารขันธ์ ทำหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์, วิญญาณขันธ์ ทำหน้าที่รู้อารมณ์, แม้จะต่างหน้าที่กันแต่ก็สัมบุยุตกันสนิท, เหมือนอย่างเกสรชจตุมธรส ประกอบด้วยของ ๔ อย่าง คือ น้ำมันเนย ๑, น้ำมันงา ๑, น้ำผึ้ง ๑, น้ำตาล ๑, มีรสเข้ากันสนิทจนไม่อาจจะแยกรสออกจากกันได้.

วิบุยุตตปัจจโย. ธรรมที่วิบุยุตกันเป็นปัจจัย, ธรรมที่ไม่สัมบุยุตกันตั้งกล่าวในข้อก่อน เรียกวิบุยุตตธรรม, ได้แก่แก่นามและรูป, นามเป็นวิบุยุตตธรรมของรูป, รูปก็เป็นวิบุยุตตธรรมของนาม, เพราะไม่ประกอบด้วยลักษณะของสัมบุยุตตธรรมครบทุกอย่าง, ดังเช่น

เมื่อจิตเกิด แม้อัตตชรูปจะเกิดด้วย แต่ก็ขาดลักษณะข้ออื่น, ทั้งรูปและนามแม้จะเป็นวิปยุตตรวมของกัน. แต่ก็เป็นปัจจัยอุดหนุนกันและกัน เพราะต่างอาศัยกันเป็นไป, เหมือนอย่างคน ๒ คนมิใช่ญาติกัน, แต่ก็อาศัยอยู่ในบ้านเดียวกัน, อีกอย่างหนึ่ง วิปยุตตปัจจัยนี้ เปรียบเหมือนรส ๖ อย่าง, คือ หวาน ๑, เปรี้ยว ๑, ฝาด ๑, เค็ม ๑, ขม ๑, เผ็ด ๑, รวมเป็นรสเดียวกันไม่ได้, แต่ก็อาศัยปรุงเป็นแกงอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเป็นปัจจัยอุดหนุนกันได้.

อตุลปิปัจโย. ธรรมที่มีอยู่เป็นปัจจัย, ธรรมที่มีอยู่คือธรรมที่ยังปรากฏมีอยู่ในระหว่างอุปปาหะ ความเกิด, วิถี ความตั้งอยู่, ภาวะความดับ, คือยังมีอยู่ในระหว่างนั้นยังไม่ดับไป, ธรรมที่ชื่อว่า มีอยู่อย่างมีกำลังกล้า คือที่อยู่ในวิถีความตั้งอยู่, เป็นปัจจัยอุดหนุนธรรมที่เป็นผลของตนให้เกิดขึ้น, ข้อสำคัญเป็นปัจจัยอุปถัมภ์ธรรมที่เป็นผลของตนให้ดำรงอยู่, เหมือนอย่างพินดินที่มีอยู่ อุปถัมภ์ดินไมที่มีอยู่เหมือนกันในเชิงอกงามและตั้งอยู่, เช่นนามชนธ ๔ เป็นอตุลปิปัจยกันและกัน, มหาภูตรูป ๔ เป็นอตุลปิปัจยกันและกัน, นามรูปในขณะปฏิสนธิ เป็นอตุลปิปัจยกันและกัน.

นตุลปิปัจโย. ธรรมที่ไม่มีเป็นปัจจัย, ธรรมที่ไม่มีคือธรรมที่ดับไปแล้ว, เป็นปัจจัยอุดหนุนธรรมเช่นเดียวกัน ให้เกิดขึ้นสืบต่อไปในลำดับ, ดังที่กล่าวไว้ในอนันตรปัจจัย, เช่นจิตและเจตสิกดวงที่ ๑ ดับไป, ก็เป็นปัจจัยให้ดวงที่ ๒ เกิดสืบต่อไปในลำดับ, ถ้าดวงที่ ๑ ไม่ดับ ดวงที่ ๒ ก็เกิดขึ้นมิได้, เหมือนอย่างแสงสว่างกับความมืด,

เมื่อแสงสว่างดับไป ความมืดจึงปรากฏขึ้นได้.

วิคตปจฺจโย. ธรรมที่ปราศจากไปเป็นบัจจย, ธรรมที่ปราศจากไป คือธรรมที่ถึงความดับ, เป็นบัจจยอุดหนุนธรรมเช่นเดียวกันให้เกิดขึ้นในลำดับ เช่นเดียวกับนัตถิบัจจย.

อวิคตปจฺจโย. ธรรมที่ไม่ปราศจากไปเป็นบัจจย, ธรรมที่ไม่ปราศจากไป คือธรรมที่ยังไม่ถึงความดับ, เป็นบัจจยอุปการะแก่ธรรมผู้รับอุปการะที่ยังมีอยู่ด้วยกัน เช่นเดียวกับอถถิบัจจย.

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร ถนนพระสุเมรุ กรุงเทพมหานคร
 นายเฉลียว โภธิเกษม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา โทร. 2817790 ๑๑/๕/๒๕๑๕

